

18

metamorfoze

N I E U W S

IN DIT NUMMER

The best of both worlds

Europees congres in de Koninklijke Bibliotheek

Metamorfozen

Antiquariaat Metamorfose in Amsterdam

100.000 pagina's op microfilm

Metamorfoze voor vrijdenkersgeschriften

Streven naar de hoogste kwaliteit

Interview met Jaap van Dongen

De dagboeken van Anne Frank in facsimile

De Beoordelingscommissie van Metamorfoze stelt zich voor

Lammert Leertouwer

Over conserveren gesproken

Ik zie, ik zie, wat jij niet ziet en de kleur was... groen!

Snippers

Redactie: Chantal Keijsper

Met bijdragen van: Wouter Kuijman, Andrea Langendoen, Lammert Leertouwer, Mathieu Lommen, Henk Porck, Dennis Schouten, Yt Stoker

Vormgeving: Marise Knegtmans, Amsterdam

Fotografie: Afdeling Optische Technieken van de Koninklijke Bibliotheek, tenzij anders aangegeven

Onder de titel *Metamorfoze* geeft het Bureau *Metamorfoze*, ondergebracht bij de Koninklijke Bibliotheek, uitvoering aan het Nationaal Programma voor Conservering van Bibliotheekmateriaal, een initiatief van het Ministerie van OCenW.

In deze eerste aflevering van *Metamorfoze Nieuws* 2003 staat kwaliteit voorop.

Kwaliteit van microverfilmen, digitaliseren, facsimileren, bedoeld om goede substituten te maken van onze archieven en collecties. Want de bijdrage over groenvraat maakt nogmaals duidelijk dat ons papieren erfgoed de tand des tijds niet altijd kan doorstaan. Verder gaan bijdragen over de theologische loopbaan van een lid van de Beoordelingscommissie en over het behoud van vele pagina's antigodsdienstige vrijdenkerstijdschriften hand in hand in hun strijd tegen het papierverval, bezoeken we een antiquariaat in Amsterdam en gaan we op de koffie in Benthuisen.

The best of both worlds

Europees congres in de Koninklijke Bibliotheek

De laatste jaren is de rol van microverfilming als conserveringsmethode enigszins overschauwd door de snelle opkomst van digitalisering. Digitalisering heeft zich ontwikkeld tot een effectieve methode om collecties voor een breed publiek toegankelijk te maken, maar is het ook geschikt voor conservering? Deze en andere vragen kwamen aan bod op de conferentie 'Microfilming and digitisation for preservation' die op 14 en 15 april werd gehouden in de Koninklijke Bibliotheek. De conferentie werd georganiseerd door het Bureau Metamorfoze in samenwerking met ECPA en LIBER. Het programma bestond uit lezingen, workshops en presentaties van bedrijven. 160 deelnemers uit verschillende Europese landen namen deel aan de conferentie. In de afgelopen honderd jaar hebben microfilms zich weten te ontwikkelen tot betrouwbare substituten voor papier. Microfilms kun-

nen, onder de juiste condities, honderden jaren worden bewaard, met minimale techniek en lage kosten. Microverfilmen voor conservering is echter een ingewikkeld proces. Dennis Schouten en Hans van Dormolen (beiden KB) legden in hun presentaties de nadruk op een goede projectorganisatie en strenge kwaliteitseisen. De microfilms moeten immers de originelen kunnen vervangen wanneer deze de tand des tijds niet hebben doorstaan.

Nieuwe technieken

Op dit moment zijn er verschillende nieuwe technologieën in ontwikkeling. Christelle Quillet van de Bibliothèque Nationale in Parijs gaf een overzicht van de huidige stand van zaken: digitalisering, kleurverfilming, hybride camera's en de COM-methode. Omdat de houdbaarheid van digitale beelden op de lange termijn nog niet kan worden gegaran-

deerd, wordt digitalisering nog niet als conserveringsmethode toegepast. In combinatie met microverfilmen kan digitaliseren worden ingezet om de toegankelijkheid van collecties te vergroten. Henriëtte Reerink (KB) liet in haar presentatie zien aan welke kwaliteitseisen moet worden voldaan om hoogwaardige scans van microfilms te kunnen vervaardigen. Dat dit in het verleden niet altijd gebeurde, werd duidelijk in de lezing van Majlis Bremer-Laamanen (Nationale Bibliotheek van Finland) over het Tidenproject, een samenwerkingsproject van Scandinavische bibliotheken waarvoor microfilms van kranten uit de periode 1640-1860 worden gedigitaliseerd. Ongeveer de helft van de oudere films moest vanwege onvoldoende kwaliteit worden overgemaakt.

Keuzes maken

Naast een betere toegankelijkheid biedt digitalisering allerlei nieuwe mogelijkheden voor onderzoekers. Graham Jefcoate, tot voor kort directeur van de Staatsbibliotheek Berlijn, ziet hierin een 'new complexity': de keuze die instellingen op dit moment moeten maken tussen verfilming en digitalisering wordt bemoeilijkt door het feit dat we ons nog in

de 'digital dark ages' bevinden. Bij de keuze voor digitalisering als nieuwe, niet-'orthodoxe' manier van behoud, worden talloze complexe vragen opgeworpen. Wie is er bijvoorbeeld verantwoordelijk voor het bewaren en leesbaar houden van deze digitale 'facsimile's'? Wie betaalt de opslagkosten, wie zorgt voor conversies wanneer die noodzakelijk zijn? Door de steeds beperktere financiële middelen, wordt instellingen in toenemende mate gevraagd keuzes te maken: niet langer en-en, maar of-of. In een aantal landen krijgen instellingen zelfs alleen nog maar subsidie voor het maken van digitale surrogaten, die daarmee de conserveringsexemplaren worden. Yola de Lusenet (ECPA) ging in op de afwegingen die instellingen hierbij maken. Zij stelt dat materiaal dat wordt gedigitaliseerd, kán worden

De presentaties van deze conferentie staan op: www.kb.nl/coop/liber

geconserveerd, maar materiaal dat móet worden geconserveerd niet per se hoeft te worden gedigitaliseerd. Een belangrijke factor daarbij is het publiek: voor collecties die minder geraadpleegd worden, maar die wel geconserveerd dienen te worden is microverfilming wellicht nog steeds de beste optie: het is goedkoper om op te slaan en makkelijker te conserveren. Voor frequenter gebruik is digitalisering eerder 'rendabel'.

De toekomst

De meningen verschillen in hoeverre digitale beelden de functie van microfilms zullen gaan overnemen. Op dit moment wordt in de Koninklijke Bibliotheek en ook elders gekozen voor de werkwijze: geen digitalisering voor conservering zonder microverfilming, en, in toenemende mate, ook omgekeerd: geen verfilming zonder digitalisering. Als digitalisering het definitieve antwoord wordt, dan hebben we straks toch microfilms nodig van hoge kwaliteit. Want de originele papieren documenten zijn dan misschien al verloren gegaan...

Andrea Langendoen

Metamorfozen

Antiquariaat Metamorfose in Amsterdam

Al zeventien jaar heeft de wat schuchtere Rien van de Poel een winkel in de Amsterdamse Valeriusstraat. Inderdaad verwijst de naam van de zaak naar werk van Kafka en Couperus. Toch handelt hij pas vijf jaar in boeken. Daarvoor deed hij in decoratieve objecten. Die werden gemarmerd of ondergingen een andere gedaanteverwisseling, en vandaar de naam.

Antiquariaat Metamorfose is gespecialiseerd in moderne (Nederlandse) literatuur en in boeken over muziek en kunst. Romans van W.F. Hermans en

Hella Haasse doen het er altijd goed. Opvallend vindt Van de Poel overigens dat bestsellers gauw helemaal niet meer verkopen. Zijn 'zoekservice' is sterk in boeken over Zeeland of geschreven door Zeeuwse auteurs als J.C.J. van Schagen en Hans Warren. Hij heeft een Zeeuwse achtergrond en bij zijn geregelde bezoeken aan de provincie weet hij zeldzame titels op de kop te tikken. Naast boeken staan er in de winkel nogal wat grammofoonplaten, onder andere met literaire teksten.

Wat het prijzen betreft zegt hij eigennuttig te zijn: waaraan hij

persoonlijk minder waarde hecht, gaat goedkoper weg. Duur kan hij in ieder geval niet zijn want andere antiquaren komen geregeld bij hem inkopen. Nieuwe handel komt eigenlijk vanzelf binnen via particulieren, onder wie verscheidene recensenten. Van de Poels meest bijzondere aankoop was een boek met een brief uit de onderduikperiode van Albert Dussel, de tandarts uit Het Achterhuis. Als geschenk is deze naar het Anna Frank Huis gegaan. Brieven uit kamp Westerbork

heeft hij ook vaker aangetroffen. Omdat hij soms even weg moet, hangt er een briefje op de deur – voor de kranten en dozen buiten: 'Bij afwezigheid kunt u boeken, kranten en grammofoonplaten meenemen en later afrekenen of het geld hiervoor door de brievenbus doen'. Dat kan dus in deze nette buurt in Zuid. En wie zou zo'n aardige antiquaar ook willen beduvelen?

Mathieu Lommen

Foto Mathieu Lommen

100.000 pagina's op microfilm

Metamorfoze voor vrijdenkersgeschriften

Onlangs is de Bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek, in nauwe samenwerking met het Humanistisch Archief, begonnen met de conservering van vrijdenkerspublicaties uit de periode 1855–1950, binnen het traject Cultuurhistorische Collecties van Metamorfoze.

De Dageraad

Het beginpunt is 1855, omdat in dat jaar het vrijdenkerstijdschrift *De Dageraad* voor het eerst verscheen. Een jaar later werd de gelijknamige vereniging opgericht. De kern van het project wordt gevormd door uitgaven van de belangrijkste organisatie binnen de vrijdenkersbeweging, zoals de Dageraad, de Weezenkas en de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (VRO). Daarnaast is er materiaal van uitgevers en individuele vrijdenkers dat overtuigend deel uitmaakt van de vrijdenkersbeweging in bredere zin. Ook zijn in de collectie brochures opgenomen van commentatoren en bestrijders van het vrijdenken, zoals de legendarische dominee A.H. de Hartog. In totaal gaat het om zo'n 100.000 pagina's, verdeeld over 32 tijdschrifttitels en ongeveer 560 boeken, pamfletten en brochures. Brochures zijn er heel veel: zij waren bij uitstek het voertuig waarmee de vrijdenkers hun opvattingen verspreiden. De tijdschriften variëren van de 'huisorganen' van vereniging De Dageraad tot anti-godsdienstige bladen als *De Levensbode* of *De Humanist* van Johannes van Vloten, en het kortstondige maar kwalitatief hoogstaande tijdschrift *De Nieuwe Cultuur* van Anton Constandse.

Completering

We hebben veel moeite gedaan om de te verfilmen collectie zo volledig mogelijk te maken. Om publicaties te traceren hebben we gebruikgemaakt van naslagwerken, geschiedschrijving, archieven en bibliotheekcatalogi. De basis van de collectie vormt het materiaal in de Bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek. Daarnaast heeft vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte een aanzienlijk deel van haar collectie beschikbaar gesteld voor conservering. Er wordt verder nog samengewerkt met het Internationaal

Instituut voor Sociale Geschiedenis, waar de archieven van De Dageraad, de Weezenkas en de VRO zijn ondergebracht. Ontbrekend materiaal wordt waar mogelijk ook geleend van andere instellingen, zoals de KB en een aantal universiteitsbibliotheken. Op dit moment wordt aan de completering gewerkt; een lijst met gezochte tijdschriften staat op de website van het Humanistisch Archief (<http://archieff.uvh.nl/zoeksvr.htm>).

Basis voor nieuw onderzoek

Het fysiek samenbrengen van de vrijdenkerspublicaties en de conservering ervan zijn van groot belang. Vrijdenkers hebben een maatschappelijke betekenis gehad die ver uitging boven de numerieke omvang van De Dageraad. Tot de vrijdenkersbeweging kan een aantal vooraanstaande en invloedrijke personen gerekend worden, zoals R.C. d'Ablaing van Giessenburg, F. Güntz, Multatuli, Johannes van Vloten, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Wilhelmina Drucker, Aletta Jacobs, Frederik van Eeden, A.H. Gerhard, Jan Rutgers, Gerhard Rijnders, Jan Hoving, Leo Polak en Anton Constandse. Ook waren er duidelijke verbanden met de arbeidersbeweging, het socialisme, de zogenaamde 'kleine geloven' (bijvoorbeeld anti-vivisectie en geheelonthouding). Vrijdenkers liepen voorop bij thema's als geboortebeperving, crematie, vegetarisme en de vredesbeweging. Er zijn inmiddels vele historische publicaties verschenen over vrijdenkers, maar deze herhalen vaak kritiekloos voorgaande studies. Het is daarom noodzakelijk naar de primaire bronnen terug te kunnen gaan. Een aanzet daartoe is gegeven door Jo Nabuurs in zijn recente bronnenstudie naar

Vrijdenkers maken zich grote zorgen over het opkomend fascisme en nazisme tijdens het Interbellum (*Jeugd en Fascisme* door De Dageraad, 1932). Collectie en foto Bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht.

De Dageraad in de periode 1900-1940, uitgegeven door het Humanistisch Archief. De komende jaren staat er bij het Archief meer onderzoek gepland naar de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging en het vrijdenken als levensbeschouwelijke stroming. Dit onderzoek zal uitmonden in een publicatie bij het 150-jarig jubileum van het georganiseerde vrijdenken in Nederland in 2006. De completering en conservering van de vrijdenkerscollectie komt daarvoor precies op het juiste moment. Het te verfilmen bronnenmateriaal is van onschatbare waarde voor onderzoek naar de eerste eeuw van de Nederlandse vrijdenkersbeweging – niet alleen nu maar dankzij Metamorfoze ook over 150 jaar.

Wouter Kuijman

Zie voor meer informatie over de zoeklijst Vrijdenkers tijdschriften, pagina 8.

Vignette van *De Vrijdenker* (1928). Collectie en foto Bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht.

Streven naar de hoogste kwaliteit

Interview met Jaap van Dongen

Jaap van Dongen werkte 43 jaar bij de KB, als reprograaf, fotograaf en als hoofd van het fotografisch atelier. Sinds 1996 was hij betrokken bij Metamorfoze. Eerst bij de inrichting van de microverfilmingsunit voor het programma in de KB, en daarna als kwaliteitsmanager, verantwoordelijk voor de technische kwaliteit van de microfilms die voor Metamorfoze worden gemaakt. Op 1 maart is Jaap op 64-jarige leeftijd met vervroegd pensioen gegaan. Dennis Schouten zocht hem op in zijn woonplaats Benthuisen om nog één keer zijn deskundige mening over een aantal zaken te horen.

Nou Jaap, je bent nu met pensioen. Hoe ervaar je deze nieuwe situatie, na zoveel jaren bij de KB?

Over het algemeen heel positief. Maar de afgelopen twee dagen had ik het wel een beetje moeilijk op de conferentie over microverfilming en digitalisering in de KB. En de workshop kwaliteitsmanagement. Toen zag ik eigenlijk wat ik achtergelaten had. Het resultaat van al die kennis die gedurende zoveel jaren is opgebouwd. Maar ik heb zeer veel vertrouwen in mijn opvolger, Hans van Dormolen

Je hebt lang bij de KB gewerkt als reprograaf en fotograaf. Wat was de stand van de techniek toen jij begon in 1960?

Dat waren natuurlijk andere tijden. We hadden een houten ateliercamera, die later als museumstuk naar de school voor fotografie is gegaan. We hadden ook een vergrotingsapparaat dat kon worden omgebouwd tot reproductiecamera. We werkten met glasnegatieven. Alles gebeurde handmatig; we stelden ook zelf de chemicaliën samen.

Werd er bijvoorbeeld ook iets gedaan aan massaconservering door middel van microverfilming? Wanneer is de KB daarmee begonnen?

Ja, we hadden al in het begin van de jaren zestig een project om een back-up te maken op microfiche van de middeleeuwse handschriften van de KB en het Museum Meermanno. Het idee was dat beide instellingen een complete set van deze fiches zou bezitten. Als er op een van beide plaatsen iets gebeurde, was er altijd nog een set beschikbaar. Die fiches zijn er nog steeds en ze zijn van goede kwaliteit. Vanaf 1963 hebben we bovendien glasnegatieven bewaard van de belangrijkste stukken die werden gefotografeerd, zoals het getijdenboek van Maria van Cleef en het album amicorum van Jacobus Heyblocq met een tekening van Rembrandt.

Wat beschouw jij nou als de belangrijkste ontwikkelingen in microreprografie in de afgelopen decennia?

De grootste doorbraak is de normering en standaardisering in microverfilming geweest. Dat begon in de jaren zeventig van de 20^e eeuw en kreeg zijn definitief beslag in de jaren negentig met ISO-normen en de richtlijnen van de Mellon Foundation, de RLG en Metamorfoze. Daarvoor werd er eigenlijk maar wat aangerommeld. Slechte microfilms. Een

andere belangrijke factor is de mechanisatie van het proces waardoor afwijkingen minder werden. Ook de ontwikkeling van technische meetapparatuur voor densiteit en scherpte heeft veel bijgedragen tot de kwalitatieve verbetering van microverfilming. De polyester microfilms zijn stabiel en beter houdbaar dan de acetaatfilms die erg afhankelijk zijn van de bewaarmstandigheden. Halftoonverfilming is in de jaren 90 geïntroduceerd. Er waren al wat experimenten, maar dankzij Metamorfoze is dit procédé gangbaar geworden.

Je bent een aantal jaren als vakfotograaf werkzaam geweest bij de KB. De laatste jaren was je kwaliteitsmanager microverfilming bij Metamorfoze. In hoeverre was daarvoor je ervaring als fotograaf van belang?

Tja, microverfilming is natuurlijk ook fotografie. Als fotograaf heb ik altijd sterk de nadruk gelegd op kwaliteit. Dus daar heb ik een goed oog voor. Bovendien heb ik in die periode een hoop technische kennis opgedaan waardoor ik als kwaliteitsmanager snel kon vaststellen wat de oorzaak was van fouten in microfilms en dan een oplossing kon adviseren.

Kun je kort iets vertellen over je werk als kwaliteitsmanager?

De controle richt zich vooral op densiteit, uitlichting en scherpte. We introduceerden een nieuwe methode voor het meten van densiteit op open plaatsen op het papier (spotmeting). Dat stond niet in de ISO-normen. Fouten ontstonden vaak door verkeerde apparatuur of door verkeerd gebruik van apparatuur. Ook hier hebben we de bedrijven geadviseerd. We controleerden de microfilms ter plekke steekproefsgewijs. Dat betekende een hoop gereis, maar we konden dan direct overleggen met de verfilmers als er wat mis was.

Wat vond je daarvan het leukste en wat het vervelendste?

Het meest bevredigend vond ik dat ik door de gesprekken met de mensen in de bedrijven en door de opmerkingen in de schriftelijke rapportages, in de gelegenheid was het verfilmingproces zo te sturen dat er een goed product uit kwam.

Vervelend vond ik het als door gebrek aan inzicht en kennis, of door onoplettendheid een hele serie films moest worden afgekeurd. Ik wist maar al te goed hoeveel werk daarin zat.

Over welke eigenschappen moet een goede kwaliteitsmanager beschikken?

Ten eerste natuurlijk technische kennis. Je moet ook een kritisch oog hebben voor het materiaal. En goed onder woorden kunnen brengen wat er fout is en daarover ook kunnen adviseren. Een oplossing bieden. En natuurlijk consequent zijn.

Microfilms zijn niet populair bij onderzoekers. Wat kunnen we daaraan doen?

In 1987 zag ik de film *Slow Fires* (over de verzuring van het papier, red.). Iemand zei in die film: 'Microfilms als substituuut; ik haat ze maar je kunt er niet omheen'. Voor mij was dat een extra stimulans om te streven naar de hoogste kwaliteit. Goede leesapparatuur is ook belangrijk. Veel instellingen willen micro-

fiches als gebruikerskopie. De readers zijn goedkoop en gemakkelijk te bedienen. Ik ben niet voor microfiches. Vaak zijn de originelen dan zo verkleind dat details niet meer te onderscheiden zijn.

Wat is in jouw visie het belangrijkste in preservation microfilming

Het maken van de film is het meest kwetsbare proces. Daar moet alles goed zijn om aan de vereiste technische kwaliteit te komen. Daarnaast moet de informatie die op de film wordt aangebracht, kloppen: de leader moet in orde zijn. De gebruiker moet altijd weten waar hij aan toe is. Daarin ben ik de meeste problemen tegengekomen.

Wat vind je van de huidige ontwikkelingen in microverfilming en digitalisering?

Moeten we in het Metamorfoze-programma meer gaan digitaliseren?

Ik persoonlijk vind dat er op dit moment teveel tekortkomingen zijn aan het digitale *image* om het als *preservation copy* te gaan gebruiken. Om qua scherpte gelijkwaardig te zijn aan een microfilopname moet minimaal op 400 dpi of zelfs op 600 dpi gescand worden. Dat gebeurt vrijwel nooit, omdat dat erg duur is en de bestanden zeer groot zijn. Compressie is geen oplossing want dat gaat ten koste van de kwaliteit. Tweede probleem is natuurlijk de onzekerheid met betrekking tot lange termijn opslag van digitale bestanden. Dus voorlopig in elk geval ook blijven microverfilmen.

Hoelang zal microverfilming nog blijven bestaan? Zal op termijn alles gedigitaliseerd worden?

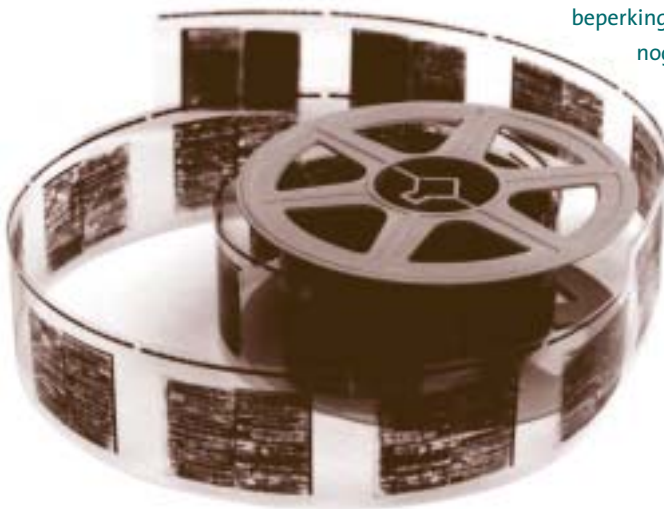
Microverfilming blijft nog wel even. Het grenzeloos vertrouwen in digitalisering van een paar jaar geleden is wat afgenomen, nu ook de nadelen duidelijk worden. Digitalisering is misschien de toekomst, maar ik herinner me nog dat we bij de KB eind jaren '70 pas op de plaats maakten bij de aanschaf van microverfilmingapparatuur. Alles zou binnen 10 jaar digitaal zijn. We zijn nu 25 jaar verder en nog lang niet alle problemen zijn opgelost. Microverfilming blijft belangrijk als intermediair. Beide technieken kunnen het best in combinatie worden toegepast.

Houd je jezelf nog bezig met fotografie of andere optische technieken, analoog of digitaal?

Ja, dat heeft volledig mijn belangstelling. Op dit moment ben ik vooral digitaal bezig. Ik heb onlangs een digitale camera aangeschaft. Verder scan ik foto's voor de Oudheidkundige Kring Benthuizen. Die foto's komen uit particuliere archieven. Ik doe de noodzakelijke bewerkingen in Photoshop. Als norm hanteer ik dat het digitale image goed genoeg moet zijn om er een afdruk van te kunnen maken.

Blijf je de nieuwe ontwikkelingen volgen?

Ja, ik koop vaak vaktijdschriften op het gebied van digitale fotografie en beeldbewerking. Ook *browse* ik sites op internet voor informatie op dit terrein. Ik kom uit de analoge wereld, maar ik zie heel duidelijk de mogelijkheden van de digitale wereld. En die wil ik nog verder verkennen. Maar ik zie ook de beperkingen. En daar ontbreekt het nog wel eens aan bij degenen die de beslissingen nemen over conservering.

De geschriften van Anne Frank in facsimile

Anne Frank schreef op 5 april 1944: 'Ik wil van nut of plezier zijn voor de mensen, die om me heen leven en die me nog niet kennen, ik wil nog voortleven, ook na mijn dood!' Haar dagboek, geschreven tijdens de onderduikperiode op de Prinsengracht in Amsterdam, is over de hele wereld bekend geworden en heeft een grote emotionele, literaire en cultuurhistorische waarde. De Anne Frank Stichting in Amsterdam is zich van deze cultuurhistorische waarde zeer goed bewust en geeft hoge prioriteit aan het behoud van het dagboek voor toekomstige generaties. Vanuit dit perspectief, maar ook met het doel om het dagboek beter zichtbaar en voor serieuze studie toegankelijker te maken, werd vijf jaar geleden besloten om twee facsimile's te laten vervaardigen van de zes nagelaten geschriften van Anne Frank: een exemplaar voor de Anne Frank Stichting, en een voor het Anne Frank Fonds, auteursrechtgebende van de geschriften. Het was duidelijk dat het een complex project zou worden door de vele verschillende papiersoorten, de ingeplakte foto's en briefjes en de slijtageplekken die getrouw moesten worden

weergegeven. Er werd besloten om de originelen niet te fotograferen, maar te scannen. Temperatuur, relatieve luchtvochtigheid en lichtintensiteit zijn tijdens het werken met de originelen altijd nauwlettend in de gaten gehouden. Omdat de dagboeken niet langer dan strikt noodzakelijk uit de vitrines van het Anne Frank Huis verwijderd mochten worden, is er gescand op locatie, dat wil zeggen bij de Anne Frank Stichting. Het papier voor de facsimile's is speciaal gemaakt en voldoet aan alle kwaliteitseisen voor conservering van cultureel erfgoed.

Resultaat

De facsimile's lijken als twee druppels water op de originele geschriften. Bovendien staan alle geschriften op CD-rom. We kunnen de originelen dus zoveel mogelijk met rust laten en dat is een geruststellende gedachte. Een selectie van de originelen blijft te zien in het museum. De relatie met het Achterhuis blijft zo gehandhaafd.

Yt Stoker

Het project is uitvoerig beschreven in de brochure *Uniek in Meervoud*. De volledige tekst van deze brochure is te lezen op www.annefrank.nl.

Het dagboek met de facsimile. Foto Anne Frank Stichting.

De Beoordelingscommissie van Metamorfoze stelt zich voor

Deze aflevering: Lammert Leertouwer

Ik was een jaar of vier, toen ik van een verlegen kleuter op slag een onhandelbaar kind werd. Lezen wilde ik en iedereen zei, dat ik maar moest wachten tot de 'grote school'. Ten einde raad besloot mijn vader, die gerechtsdeurwaarder was, mij te betrekken bij zijn dagelijks karwei, het collationeren

van uitgebrachte exploten. Dat schrikte mij niet af, integendeel: het juridisch geheimtaaltje vol conjunctieven, ouderwetse woorden als 'zijdens'en 'behagen' sterkte mij in de overtuiging, dat lezen toegang geeft tot werelden vol verrukkelijke geheimen. De keuze voor het gymnasium en later voor de godgeleerdheid lag dus voor de hand: een theoloog is immers vooral iemand, die zijn leeservaringen met weerbarstige oude teksten aan anderen doorgeeft. Toen mijn bestemming niet op de kansel, maar op de universitaire kathedra bleek te liggen, werden onderzoek en schrijven

dagelijkse routine, maar de overdracht, het onderwijs, bleef het meest voldoening gevende deel van de hoogleraarstaak. Nevenwerkzaamheden als een redacteurschap bij de regionale omroep, in de besturen van VPRO en IKON, het lidmaatschap van de Omroepraad en van de Raad van Advies voor Bibliotheekwezen en Informatieverzorging (RABIN) verlegden de horizon van deze geboren lezer naar het bredere terrein van de communicatie. Maar het boek levert het enige communicatiepatroon waar de ontvanger van de boodschap tijdstip, tempo en inhoud zelf bepaalt. De zoge-

naamde dode letter is de bron van onze vrijheid. Nu ik na mijn emeritaat in 1997 weer boeken mag lezen in plaats van stukken, wordt die overtuiging alleen maar sterker. Het spreekt dus vanzelf, dat ik me nog steeds inspan voor het behoud van dat erfgoed – bij de Vrienden van de Leidse UB en bij Metamorfoze. Sommigen beschouwen dat als een Sisyfus-arbeid. Ik niet. Als rector magnificus van Leiden leerde ik leven met het devies 'soms moet je tegen de bierkaai vechten, tot je gewonnen hebt.'

Over conserveren gesproken

Ik zie, ik zie, wat jij niet ziet en de kleur... was groen!

Sommige groene pigmenten die op papier zijn aangebracht kunnen leiden tot een ernstige, lokale vorm van paperschade die toepasselijk 'groenvraat' wordt genoemd. Bekende voorbeelden van dit fenomeen zijn te vinden bij landkaarten, namelijk op plekken waar bossen of weilanden met groen zijn ingekleurd. De aantasting ontwikkelt zich geleidelijk. Er ontstaat aan de achterkant van het papier een steeds duidelijker zichtbare doorslag van de groengekleurde gebieden. Daarnaast treedt soms een verkleuring op van groen naar bruin. Het papier dat in direct contact staat met de kleurstoffen raakt steeds meer verzwakt en kan op den duur volledig uit elkaar vallen waardoor er gaten in de kaart kunnen ontstaan (zie illustratie). Bij het schade-inventariserend onderzoek dat door de restauratieafdeling van de Koninklijke Bibliotheek wordt uitgevoerd, zijn behalve in atlanten, ook gevallen van groenvraat aangetroffen bij ingekleurde prenten in oude drukken en bij verluchte handschriften.

Het vergeten zusje van inktvraat

Groenvraat is duidelijk verwant aan het tegenwoordig veel bekendere verschijnsel 'inktvraat', waarbij bepaalde schrijf- en tekeningen, zgn. ijzergallusinkten, door het papier heen 'vreten' en letters en lijnen letterlijk door het papier heen kunnen vallen. De afgelopen jaren heeft het onderzoek naar inktvraat een grote vlucht genomen, met name door de inzet van het Instituut Collectie Nederland (ICN) in Amsterdam, en er wordt in het kader van een lopend Europees project gewerkt aan de ontwikkeling van geschikte behandelingsmethoden (zie *Metamorfoze Nieuws* 15, 2002). Door de grote aandacht voor inktvraat in het afgelopen decennium, lijkt het groenvraatprobleem, dat evenzeer een serieuze bedreiging vormt voor het behoud van ons papieren erfgoed, naar de achtergrond te zijn verschoven. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw was de situatie geheel anders: in de vakliteratuur hadden toen juist de publicaties over groenvraat de overhand.

Oxidatie van cellulose

Hoewel de vervalprocessen die bij groenvraat optreden nog niet in alle details bekend zijn, wordt aangenomen dat de schade aan het papier veroorzaakt wordt door een oxidatiereactie waarbij breuken ontstaan in de cellulosemoleculen waaruit papier is opgebouwd. Oxidatief verval van papier is een van de 'gewone', natuurlijke verouderingsprocessen waar elk papier mee te maken heeft en dat onder normale bewaaromstandigheden bijzonder langzaam verloopt. Bij aanwezigheid van groene pigmenten die koperhoudende verbindingen bevatten, zoals bijvoorbeeld malachiet, groenspaan en verdigris, kan de oxidatie van cellulose als gevolg van het koper echter aanzienlijk worden versneld. Vanwege de cruciale rol van koper, wordt groenvraat daarom ook wel 'kopervraat' genoemd. Behalve van het kopergehalte van het pigment, hangt de ernst van de groenvraatschade nog van een complex van verschillende andere factoren af, zoals bijvoorbeeld het gebruikte bindmiddel, de zuurgraad die ter plekke aanwezig is en de bewaaromstandigheden (temperatuur, luchtvochtigheid, licht, luchtvervuiling).

Behandeling

Op dit moment is er nog geen bevredigende behandelingsmethode waarmee het groenvraatproces kan worden afgeremd. Ten dele komt dit doordat er nog onvoldoende bekend is over de achtergrond van het probleem. Daarnaast wordt de aanpak bemoeilijkt door het feit dat de schadelijke component, het koper, een wezenlijk bestanddeel vormt van de toegepaste kleur; bij de behandeling van groenvraat mag het koper dus niet worden verwijderd. Alleen het negatieve effect van koper - versnelling van de oxidatie - dient op een of andere wijze bestreden te worden. Omdat we bij inktvraat eigenlijk met een zelfde soort probleem te maken hebben, namelijk de aanwezigheid van ijzer als schadeoorzaak en als inktbestanddeel, zal de huidige, internationale strijd tegen deze schadevorm ook nuttige aanwijzingen kunnen opleveren voor de behandeling van groenvraat.

Henk Porck

LITERATUUR

- Banik, G. et al, 'Analytical investigations of the problem of 'Kupferfrass' in illuminated manuscripts', in: *Mikrochimica Acta* [Wien] 1981 (I), p. 49-55.
- Banik, G., 'Naturwissenschaftliche Untersuchungen zur Aufklärung des Kupferfrasses in graphischen Kunstwerken', in: *Das Papier* 1982 (36/9), p. 438-448.
- Banik, G. and Ponahlo, J., 'Some aspects of degradation phenomena of paper caused by green copper-containing pigments', in: *The Paper Conservator* 1982/1983 (7), p. 3-7.
- Banik, G. and Stachelberger, H., 'Phänomene und Ursachen von Farb- und Tintenfrass', in: *Wiener Berichte über Naturwissenschaft in der Kunst* 1984 (I), p. 188-213.
- Shahani, C.J. and Hengemihle, F.H., 'The influence of copper and iron on the permanence of paper' in: *Historic Textile and Paper Materials, Advances in Chemistry Series* 1986 (212), p. 387-410.
- Porck, H.J. and Castelijns, W., 'A study of the effects of iron and copper on the degradation of paper and evaluation of different conservation treatments', in: *Proceedings of the IADA Congress, Uppsala, Sweden, 1991, Suppl.*, p. 1-7.
- Kireyeva, V., 'Destruction of the binding media of the green paint layer in an eleventh-century Greek manuscript', in: *Restaurator* 1995 (16), p. 86-92.

Voor en achterzijde van een door groenvraat aangetaste kaart
Collectie Koninklijke Bibliotheek

SNIPPERS

Nieuwe naam

Het Bureau Conservering Bibliotheekmateriaal (BCB) heeft met ingang van 1 januari 2003 zijn naam gewijzigd in Bureau Metamorfoze.

Metamorfoze-publicatie 10 verschenen

Onlangs is in de reeks Metamorfoze-publicaties het onderzoeksrapport *Ontzuring van boeken en losbladig collectiemateriaal*.

Aanbevelingen en procedures voor de toepassing van het Bookkeeper-proces van H.J. Porck en W.J.Th. Smit verschenen.

U kunt het rapport kosteloos bestellen bij: Koninklijke Bibliotheek / Bureau Metamorfoze / Chantal Keijsper / Postbus 90407 / 2509 LK Den Haag (e-mail: metamorfoze@kb.nl). U kunt het rapport, evenals de twee voorgaande rapporten over massaontzuring (nrs. 6 en 8) tevens vinden op de website: www.metamorfoze.nl.

En ik heb ze bewaard voor jou... nog te bestellen

De in december 2002 verschenen Metamorfoze-publicatie *En ik heb ze bewaard voor jou... 100 literaire collecties voor de toekomst behouden* is nog voorradig. Het boekje is gratis voor deelnemende instellingen; niet-deelnemende instellingen/personen betalen Euro 9,50 (excl. btw en verzendkosten). U kunt het bestellen bij: Koninklijke Bibliotheek / Bureau Metamorfoze / Chantal Keijsper / Postbus 90407 / 2509 LK Den Haag (e-mail: metamorfoze@kb.nl).

Gezocht: Vrijdenkerstijdschriften

In samenwerking met het Humanistisch Archief werkt de Bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek aan het Metamorfoze-project ter verfilming van de Vrijdenkerscollectie (zie pagina 3 van deze *Nieuwsbrief*). Ter completering van de vrijdenkerstijdschriften zijn wij nog op zoek naar ontbrekende nummers, jaargangen of soms zelfs een complete serie. De zoeklijst is te vinden op: <http://archieff.uvh.nl/zoeksvr.htm>. Wij stellen het zeer op prijs als u dit materiaal wilt uitlenen ter verfilming. Heeft u de tijdschriften liggen of tips waar ze te vinden zijn, dan kunt u een reactie sturen naar humarc@uvh.nl (tel. 030-2390172). Bij voorbaat dank!

Metamorfose van het Metamorfoze-team

In de afgelopen maanden zijn er verschillende personeelswisselingen geweest bij het Metamorfoze-team. Allereerst is Hans van Dormolen Jaap van Dongen als kwaliteitsmanager opgevolgd. (Zie het interview op pagina 4-5 van deze *Nieuwsbrief*). Hans van Dormolen was tot voor kort werkzaam bij de afdeling Optische Technieken van de Koninklijke Bibliotheek en heeft in de beginperiode van Metamorfoze al enige tijd kwaliteitscontroles uitgevoerd. Daarnaast is Andrea Langendoen aan het team toegevoegd. Zij werkt halftijds bij de afdeling Informatie & Collecties van de Koninklijke Bibliotheek en zal de komende maanden Henriëtte Reerink vervangen als coördinator Tijdschriften en digitaliseren. Tot slot keert Wouter van de Weiden terug naar de afdeling Beheer en Behoud van de Koninklijke Bibliotheek. Met zijn aanstekelijke optimisme en pragmatische werkwijze heeft hij als projectmedewerker Metamorfoze

tijdens zijn jarenlange detachering ettelijke Metamorfoze-projecten tot een succesvol einde gebracht.

Bezoekersrecord website Metamorfoze

In maart 2003 werd een record aantal raadplegingen van de onlangs vernieuwde website van Metamorfoze (www.metamorfoze.nl) gehaald. Maar liefst 20.000 maal werd de website bezocht. In januari 2003 werd een aantal van 14.000 gehaald, daarvoor bedroeg het aantal raadplegingen per maand gemiddeld rond de 8 à 9.000. Het *Handboek* en de *Nieuwsbrief* bleken de grootste trekkers. De meeste bezoekers keken op een maandag rond het middaguur en vonden de site via de website van de Koninklijke Bibliotheek en de Google search-engine.

Oogst 2002

In 2002 zijn de volgende projectaanvragen gehonoreerd:

Literaire Collecties (microverfilmen):

Collectie Anton van Duinkerken

(Letterkundig Museum);

Collectie Jeugdijdschriften

(OB Amsterdam);

Collectie Multatuli; aanvulling

(UB Amsterdam);

Collectie Slauerhoff; aanvulling

(Letterkundig Museum).

Literaire Collecties (digitaliseren):

Collectie Charles Beltjens

(Stadsarchief Sittard-Geleen);

Collectie Overijsselse oude kinderboeken en volks- en kinderprenten

(SAB).

Cultuurhistorische Collecties:

Archief Elisabeth Carolina van Dorp

(IIAV);

Archief De Sphinx (SHCL);

Collectie Nederlands-Indische kranten

(KB).

Internationaal Waardevolle Collecties:

Archief Humbert/Humbert-Rigaudin

(IISG);

Archief Sozialistische Arbeiter-

Internationale (IISG)

Voor meer informatie over het programma:

Koninklijke Bibliotheek

Bureau Metamorfoze

Postbus 90407, 2509 LK Den Haag

fax 070-3140427

www.metamorfoze.nl

Chantal Keijsper - (Behoud Nederlandse

Boekproductie/Communicatie en

Publiciteit), telefoon 070 314 0439

e-mail chantal.keijsper@kb.nl

Andrea Langendoen - (Literaire Collecties

digitaliseren/Conservering Tijdschriften)

telefoon 070 314 0351

e-mail andrea.langendoen@kb.nl

Henriëtte Reerink - (Literaire Collecties

digitaliseren/Conservering Tijdschriften)

telefoon 070 314 0319

e-mail henriette.reerink@kb.nl

Dennis Schouten, projectmanager

(Cultuurhistorische Collecties/

Internationaal waardevolle Collecties)

telefoon 070 314 0373

e-mail dennis.schouten@kb.nl

Lammert Zwaagstra - Literaire Collecties

verfilmen/webredactie)

telefoon 070-3140616

e-mail lammert.zwaagstra@kb.nl

PERSONALIA AUTEURS

Wouter Kuijman is projectleider

Metamorfoze Vrijdenkers, Humanistisch

Archief/Universiteit voor Humanistiek

Lammert Leertouwer is emeritus hoogle-

raar vergelijkende godsdienstwetenschap

aan de Rijksuniversiteit Leiden

Mathieu Lommen is adjunct-conservator

bij de Universiteitsbibliotheek van

Amsterdam (UVA)

Henk Porck is conservation scientist bij de

Koninklijke Bibliotheek

Yt Stoker is werkzaam bij de afdeling

Collectiebeheer van de Anne Frank Stichting

Metamorfoze Nieuws

ISSN 1387-084X, verschijnt 3x per jaar

Koninklijke Bibliotheek, Prins Willem-

Alexanderhof 5 · Postbus 90407 ·

2509 LK Den Haag · t 070 314 0439 ·

f 070 314 0427 · metamorfoze@kb.nl ·

www.metamorfoze.nl

